

KARL POPPER

A LIBERÁLIS GONDOLAT A TUDOMÁNYBAN ÉS A POLITIKÁBAN

MALACHI HACOHEN

Karl Popper (1902–1994), az örökös hontalan – aki már 1937-es emigrációja előtt is idegen volt saját hazájában – valóságos osztrák nemzeti filozófussá lépett elő az elmúlt két évtizedben. A születése századik évfordulójára emlékező kongresszust is Bécsben rendeztek meg. Noha Bécsben született, és ott is temették el, leginkább mégis úgy tartjuk számon, mint a Nyugatot képviselő értelmiségit, a hidegháborús liberális antikommunista prófétáját. *A nyitott társadalom és ellenségei* (1945) című könyvével vált híressé,¹ amelyet még a fasizmus ellen és a demokrácia védelmében írt Új-Zélandon a második világháború idején. Az elemzését vezérlő legfőbb tapasztalat az osztrák szocializmus veresége és a közép-európai demokráciák összeomlása volt. Úgy gondolta, hogy egy olyan filozófiai reformon munkálkodik, amely a marxizmus alternatívájaként közös platformot teremt a szocialistáknak és a liberálisoknak a háború utáni évekre. Csakhogy a hidegháború előestéjén napvilágot látó *A nyitott társadalomból* – Popper jóváhagyásával – antikommunista kiáltvány és a transzatlanti liberalizmus chartája lett. Hasonló alakváltozáson esett át tudományfilozófiája is, amelynek legjobb kifejtését *A tudományos kutatás logikája* nyújtotta.² Ezt általában a logikai pozitivizmus és a Bécsi Kör összefüggésében szokták tárgyalni. A Kör tagjai a liberalizmustól a radikális szocializmusig különféle nézeteket képviseltek, világi és kozmopolita politikát folytattak. Azonban emigrációjuk, a háború utáni években az analitikus filozófia diadalmenete az angolszász egyetemeken s végül az új baloldal pozitívizmussal szembe fordítása az 1960-as években a pozitívizmust is átalakította: alapjában véve konzervatívnak elkönyvelt angolszász filozófia lett belőle. A „száműzetés töréseinek fűgája” elszakította a két háború közti Ausztriát a háború utáni nyugati világgal, a haladó bécsi politikát a hidegháborúval összekötő szálát.³

Ugyanakkor mégiscsak Popper volt a legjelentősebb filozófus, aki átmentette a progresszív Bécs örökségét a háború utáni korba. A *fin de siècle* haladó hagyományából alakította ki az igazságnak, illetve a reformnak elkötelezett tudományos és politikai közösségek utópikus elképzelését. Míg a tudományos haladás permanens forradalmat, a politika kísérletező reformokat követel – ernyedetlen jobbító igyekezetet, örökké készen a politikai közösség átszabására –, de csak fokozatosan és óvatosan, tudva, hogy egy-egy hiba emberéleteket is követelhet. A kritikus szellemű vita és a változásokra való nyitottság vált a politikai és

a tudományos racionalitás próbakövévé. Amikor Popper a szabad nyilvánosságot a nyitott társadalom *sine qua non*jának nyilvánította, egy jól ismert liberális motívumot újított meg, amelyet olyan különböző gondolkodók vallottak egyként elengedhetetlenek, mint Kant, De Staël, Guizot, Mill és Habermas. Ezzel hidat is vert a liberalizmus és a szocializmus között, melynek pilléreit az egyszerre liberális és szociális jellegű demokrácia közös célkitűzése alkotta.

Popper tudomány- és politikafelfogása máig az egyik legmeggyőzőbb javaslat arra vonatkozóan, milyen regulatív eszmények és eljárások érvényesüljenek a tudományos, illetve a politikai közösségekben. Ahogyan demokráciaeszménye továbbra is vonzó a politikai elnyomástól szenvedők szemében, liberális kozmopolita utópiája is tetszést arathat mindazon progresszív európaiak körében, akik túllépnének ugyan a nemzetállamon, a globalizáció mégis aggodalommal tölti el őket. A reform és a változtatás popperi elgondolása sohasem fordul a múlt felé, s megköveteli a gyökeresen különböző – persze kivétel nélkül demokratikus – választási lehetőségek mérlegelését. Kevés útbaigazítással szolgál viszont arról, hogyan kell átalakítani az intézményeket ahhoz, hogy megkönnyítsék a racionális vitát. Mindazonáltal nem tehetünk jobbat, mint hogy kitartunk Popper elgondolása mint a nyitott társadalommal leginkább összeegyeztethető alternatíva mellett. A zárt közösségek sokaságával szemelőli identitáspolitikával szem-

1 ■ *The Open Society and Its Enemies*. Routledge and Kegan Paul, London, 1945; *A nyitott társadalom és ellenségei*. Ford. Szári Péter. Balassi, Bp., 2001.

2 ■ *Logik der Forschung: zur Erkenntnistheorie der modernen Naturwissenschaft*. Springer, Wien, 1935; *The Logic of Scientific Discovery*. Ford. Karl Popper. London, 1959; magyarul: *A tudományos kutatás logikája*. Ford. Petri György és Szegedi Péter. Európa, Bp., 1997.

3 ■ Breyten Breitenbach: *The Long March from Hearth to Heart*. *Social Research*, 58 (1991), 81. old.

4 ■ Karl Popper: *Autobiography: Draft* (kézirat). Hoover Institute Archives, Popper Papers 134,4.

5 ■ Allan Janik, Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Simon and Schuster, New York, 1973. Véleményem szerint jelentős munkáról van szó.

6 ■ Eva Holleis: *Die Sozialpolitische Partei. Sozialliberale Bestrebungen in Wien um 1900*. Oldenbourg, München, 1978.

7 ■ Ingrid Belke: *Die sozialreformerischen Ideen von Joseph Popper-Lynkeus (1838–1921) im Zusammenhang mit allgemeinen Reformbestrebungen des Wiener Bürgertums um die Jahrhundertwende*. Mohr, Tübingen, 1978.

8 ■ Joseph Popper-Lynkeus: *Die allgemeine Nährpflicht als Lösung der sozialen Frage*. Reissner, Dresden, 1912.

9 ■ Roman Horak et al. (szerk.): *Metropole Wien. Texturen der Moderne*. WUV-Universitätsverlag, Wien, 2000.

ben Popper a multikulturalizmus liberális változatát kínálja, ahol az identitásokat és a határokat folytonosan újratárgyalják és átlépik, ahol a hibriditás lesz a mérce. Segít bennünket, hogy végiggondoljuk, hogyan teljesíthető ki a felvilágosodás programja a XXI. században – de ehhez előbb figyelmesen meg kell hallgatnunk, amit mond.

A PROGRESSZÍÓ ÖRÖKSÉGE

„Nehéz, sőt lehetetlen újra megteremteni azt a légkört, amelyben felnőttem” – írta Popper önéletrajza egyik korai vázlatában.⁴ Nem volt meglepődve a századfordulós Bécs történészek nyújtotta képével, s különösen haragudott a *Wittgenstein Béce* című könyvre.⁵ Nemcsak Ludwig Wittgenstein kitüntetett szerepé bosszantotta. Úgy érezte, a bécsi modernizmusra összpontosító ábrázolás torz képet ad a századforduló kultúrájáról, hiszen az a progresszív, optimista és reformer Bécs, amit ő ismert, gyakorlatilag kiradírozódott a modernizmus történetének elbeszéléseiből. Az ő Bécsét 1900 körül nem a kultúra válsága, hanem a társadalmi reform gondolata hatotta át: Popper harcosan világi, politikailag radikális, a szociális reformok, a népoktatás és a műszaki haladás sikerében bízó társadalmi és szellemi környezetben nőtt fel. Ifjúkorában mindvégig progresszív értelmiségiek körében mozgott, akik lázongtak az uralkodó liberalizmus szociális konzervativizmusa miatt, s a munkássággal keresték a kapcsolatot. Abban bíztak, hogy a burzsoá–proletár szövetségre támaszkodó felvilágosult hivatalnoki kar előmozdíthatja a szociális törvényhozást, a gazdasági modernizációt és a tudományos nevelést. 1891-ben ők alapították meg a bécsi Fabianus Társaságot, 1896-ban pedig a Szociálpolitikai Pártot. A párt általános választójogot követelt a férfiaknak, továbbá jóléti reformokat. Bele is ütközött a katolicizmus és az antiszemitizmus kettős védősáncába, s mindvégig kis párt maradt, amely csak a zsidók lakta bécsi kerületekben szerzett szavazatokat.⁶ A progresszió, miután a politikai út járhatatlannak bizonyult, mindinkább az oktatási reformért, a népjóléért, a gazdasági tervezésért és a nők jogaiért küzdő egyesületek kiterjedt hálózatába fektette energiáit.⁷

Joseph Popper, írói álneven Lynkeus – valószínűleg Karl Popper távoli rokona – a progresszív Bécs legismertebb értelmiségi figurája volt, aki a „szociális kérdés” megoldására hivatott utópikus tervének szentelte életét. Ez az elgondolás mintegy iskolapéldája volt a századforduló progresszív utópizmusának.⁸ Lynkeus meg volt győződve arról, hogy az a lesújtó szegénység, amelybe lépten-nyomon beleütközik, egyszerűen a termelés és az elosztás rossz szervezésének a következménye, hiszen a jelenkor technológiája már a teljes lakosság számára megfelelő életszínvonalat tehet lehetővé. Javaslatának lényege a fiatal polgárok – férfiak és nők – besorozása 5–11 évre az „élelmezési hadseregbe”. Szolgálati idejük letöltését követően a leszerelt „katonáknak” életük végéig biz-

tosítanak az alapvető szükségleteik kielégítését. Lynkeus, akárcsak a progresszió többi képviselője, nagy reményeket fűzött a társadalmi technológiához: tanúi voltak a második ipari forradalomnak a villamos- és a vegyiparban, a termelés növekedésének, a monarchia iparosodott területei gazdagodásának és népességyarapodásának. A műszaki haladás Bécs arculatát is megváltoztatta:⁹ kiépült a villamos, a gőzvontatású városi vasút, a vízművek, a gázművek, a telefonhálózat. A villamosítással az új technológia a munka világából behatolt a magánélet világába is. A tudomány diadalai az emberiség vívmányai, melyek az életminőség kézzel fogható javulását eredményezik. A technológia végül is alkalmazott tudomány, a tudomány viszont tudás, tehát az ismeretek megszerzése és terjesztése az emancipáció folyamatába illeszkedik. Közeleg a pillanat, amikor a társadalom nekilát, hogy tudományos szempontok szerint reformálja meg önmagát, amikor a tudományos világnézet győzedelmeskedik az erkölcsben, a gazdaságban és a politikában.

Popper filozófiája egy életen át tartó kritikai szembenézés volt a progresszió világnézetével. Osztozott az eszményeikben, s maga is a problémáik megoldásán fáradozott. Csakhogy a tudomány, mint hangsúlyozta, egyáltalán nem tudás, legalábbis abban az értelemben nem, ahogyan a progresszió képviselői vélik. A tudomány a tudásra törekvés, nem episztémé, hanem problémák és feltevések összessége. De így is az emberiség legnagyobb teljesítményeinek és reményeinek a foglalata. Tudományos erkölcs nincs – ha volna, véget vetne a szabadságnak; viszont igenis kívánatos egy tudományos ihletettséggű etika, mint például az a „negatív utilitarizmus” (a szenvedés minimalizálásának elve), amely Popper politikai reformterveinek zsinórmértékéül szolgált. A progresszió nagy ívű meseje hamis: a történelem nem a haladás története, az ész diadala egyáltalán nem elkerülhetetlen, mindazonáltal a kritikai racionalistáknak e kettő érvényesüléséért kell küzdeniök. Lynkeus iránt elnéző megértéssel viseltetett, s a marxisták figyelmébe ajánlotta a maga társadalmi mérnöki tudományát. S ha nem tekintette is magától értetődőnek – mint Lynkeus – a társadalmi szabályozás és az egyéni jogok összhangját, mégiscsak vágyott rá. Élete jó részében a progresszív filozófia és politika átalakításán fáradozott. A történelmi haladás mélyen elkötelezett híve volt, de elvette a bécsi progresszió utópizmusát, amit a reform és a társadalmi tervezés új, maga teremtette liberális keretével kívánt felváltani.

A haladó bécsi kultúra nem tudott kitörni marginális helyzetéből. Legfőbb ellenségét a birodalmon végigsöprő nemzetiségi nacionalista hullámok jelentették. A progresszió hívei nem értették a nemzetiségek nacionalizmusát, nem mérték fel veszélyeit, és ambivalens választ adtak rá. Nemcsak pacifisták és föderalisták voltak köztük, hanem német nacionalisták is. Harcoltak az emberségüket sértő antiszemitizmus ellen, mely a zsidókat kirekesztette a nemzetből, de

nem érezték bajnak a német kultúrkör közép-európai terjeszkedését. A szlávok nacionalizmusát viszont reakciónak minősítették, hiszen az etnikai alapú politika nem lehet több múlt örületnél. A birodalom reformjával kapcsolatban nem voltak terveik, beérték azzal, hogy „a liberális értékek védelmezőinek és egy olyan állam értelmiségi elitjének tekintsek magukat, amely nemzetiségi összetételénél fogva mintegy az emberiség nemzetközi rendjének kicsinyített mása”.¹⁰ A zsidóságot nem tekintették nemzetiségnek, a zsidóknak, bárhol éljenek is, a többségi nemzethez kell asszimilálódniuk.¹¹ Azon igyekeztükben, hogy ausztriai németeknek tekintsek őket, a haladó zsidók igyekeztek eltagadni a vallás és a nemzetiség jelentőségét – főleg ami őket magukat illette. Nem zsidó kollégáik pedig készségesen belementek ebbe. A német nemzetiséghez tartozás tehát kultúra, nem pedig faj kérdése. A haladó értelmiség olyan osztályt alkot, mely szabadulni kíván saját nemzetiségi létének terhétől, mindenféle nemzetiségi elkülönülést megpróbált feloldani az egyetemes emberiségben – a marxizmus osztályban.¹²

A progresszió minden történelmi realitásnak fittyet hányt, amikor lekicsinyelte a nemzetiségi mozgalmakat. A német nemzetiségűek többségének vallásos hitével, nemzeti értékeivel és etnikai identitásával szembeforduló haladó kultúra táborá egyetlen osztályra és műveltségi csoportra szűkült. Még a tudományos világban is, ahol a zsidók jelentős számban képviseltették magukat, kisebbségbe szorult. Az egyetemi diákság zöme az erőteljes német nacionalizmus hatása alatt állt, a bölcsészeti és társadalomtudományokat pedig a konzervatív és nacionalista hagyományok túlsúlyá jellemezte. Szervezeti hálózata, a szabadfoglalkozásúak, a bécsi szalonok és kávéházak révén a progresszió is kivette részét a századfordulós Bécs legendásan intenzív kulturális életéből. Mindazonáltal az, ami egy rövid ideig a társadalmi és kulturális elitet jelentette, nem terjedt túl a német nemzetiségű értelmiségnek egy etnikai kisebbségi rész-csoporttal szövethető, kicsiny csapatán: ők voltak Bécs „nem zsidó zsidái”.

Popper megosztotta idejét a haladó politika és a haladó filozófia átalakítása között. A társadalmi progresszióból kiküszöbölte a nacionalizmussal kapcsolatos ambivalenciát. A Habsburg Birodalom széthullását semmivel sem ellensúlyozható katasztrófának tartotta, s ezért a nacionalizmust, de különösen a német nacionalizmust hibáztatta. Megtagadta a német nemzetiséghez tartozását, s elvágta a felvilágosodást és Németországot összekötő szálakat. Tökét kövacsolt a felvilágosodás kozmopolitizmusából, de megörökölte dilemmáit is. Ugyanolyan türelmetlenség fogta el a multikulturális sokféleséggel szemben, mint az egykori progressziót, nacionalizmusellenessége mégis azt diktálta, hogy a leghatározottabban kiálljon mellette. Legfőbb hasznát abban jelölte meg, hogy a kultúrák ütköztetésével felnyitja a zárt közösségeket. Komoly előnyt látott abban, hogy Bécsben a bevándorlók, mivel „meg kell tanulniok németül”, egy újabb kulturális hagyománnyal kerülnek kapcsolatba. Csakhogy a cseh bevándorlók épp azért tiltakoztak, mert a német iskola német hegemoniával és a cseh asszimilációjával járt együtt. Poppert ez cseppet sem rendítette meg. Félresöpörve az összes – szerinte kulturálisan primitív és politikailag reakciós – nemzeti, etnikai és vallási identitást, egy olyan nyitott társadalom univerzalisztikus elképzelését fejtette ki, amelyben mindez már semmiféle szerepet nem játszik. A bécsi progresszió gondolatainak metamorfózisából bontakozott ki Popper álláspontja: az engesztelhetetlen cionizmusellenesség, mindenféle vallás elutasítása (a zsidóé még inkább, mint a keresztényé), valamint a liberalizmus és a felvilágosodás szenvedélyes védelmezése. Voltaképp élete végéig megmaradt asszimilált progresszív zsidónak. Bécs marginális csoportjainak terméke, a progresszív filozófia kivándorlásának és emigrációban töltött évtizedeinek köszönhetően került be a nyugati kultúra főáramába mint kozmopolita álmok és dilemmák együttese.

A SZOCIALISTA SZAKADÁR

„Az első világháború következményei [...] lerombolták azt a világot, amelyben felnőttem” – írta önéletrajzában Popper.¹³ A birodalom összeomlásakor, 1918 őszén Popper otthagyta a reál gimnáziumot, hogy részt vegyen az osztrák forradalomban. Először a szocialista diáksághoz csatlakozott, aztán a kommunistákhoz, de a pártfegyelem és a pártos dogma nem volt ínyére. Az 1919-es kommunista puccs kudarca után el is szakadt a párttól. A kommunizmus elvetése hosszú ideig tartó folyamat, évek, s nem – mint ahogy önéletrajza sejteti – néhány hónap eredménye volt. Továbbra is sokat volt együtt a kommunista ifjakkal, és nagy érdeklődéssel követte a forradalmárok vitáját a szocializálásról.

A SZOCIALISTA SZAKADÁR

A szocializálás (*Sozialisierung*) új elem volt a marxista szókincsben. Az első világháború előtt a marxisták nem sokat törtek a fejüket a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneten. A forradalmi évek-

10 ■ Paul Silverman: *Law and Economics in Interwar Vienna: Kelsen, Mises and the Regeneration of Austrian Liberalism*. Ph.D. disszertáció, University of Chicago, 1984. 26. old.

11 ■ Otto Bauer: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907). 2. kiad. Wiener Volksbuchhandlung, Bécs, 1924. 366–381. old.

12 ■ Karl Marx: *A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés*. In: *MEM* 1. Kossuth, Bp., 1957. 389–390. old.

13 ■ Karl R. Popper: *Ausgangspunkte. Meine intellektuelle Entwicklung*. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1979. 38–39. old. (Magyarul: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Ford. Pintér G. Gábor és Pintérné Léderer Vera. Aron, Bp., 1998. 32. old.)

14 ■ *The Poverty of Historicism*. Routledge and Kegan Paul, London, 1957. Első közlése: *Economica*, 11–12 (1944–45); magyarul: *A historizmus nyomorúsága*. Akadémiai, Bp., 1989.

15 ■ Carnap Popperhez, 1946. november 17.; Popper Carnaphoz, 1947. január 6., Carnap Collection, Archives for Scientific Philosophy, University of Pittsburgh Library.

16 ■ Peter Milford (Hilferding) közlése, 1999. január 30.

17 ■ *Die Quelle*, 77 (1927), 899–908. old.

18 ■ Autobiography: Draft, 135, 1.

ben a szovjetek valósították meg az egyik lehetséges modellt: a proletárdiktatúrát. A német és az osztrák szocialisták viszont a parlamentáris demokrácia keretein belül zajló átmenet mellett döntöttek. A tönkrement gazdaság társadalmisítása sok problémát vetett fel, és a szocializáló kísérletek sem jutottak messzire, de a téma irodalma hatalmasra dagadt 1918–20-ban. A gazdasági tervezés szocialista, progresszív és liberális hívei egymással versengve javasoltak újabb és újabb szocializálási koncepciókat. A monetizált szocialista gazdaság működőképességéről folytatott kalkulációs vita a szocializálási vitából nőtt ki, s e viták során központi jelentőségre tettek szert a társadalomtudományos módszertan kérdései. A metodológia és a politika elválaszthatatlanul összefonódott. A piacelvű liberálisok, mint Ludwig von Mises, csaptak össze a szocialistákkal és a progresszívekkel, például Otto Neurathtal. A vita végigkísérte a két világháború közti korszakot: ez volt az első jelentős terepe a társadalmi tervezés és a jóléti közgazdaságtan problémáival kapcsolatos vitának, amely azután a XX. század végéig eltartott az ipari társadalmakban. A második világháború felfüggesztette az eredeti vitát, amit Közép-Európa feldarabolódása is segített elfelejteni – egészen az 1970-es évekig, amikor az osztrák közgazdaságtan és Otto Neurath iránt fellendülő érdeklődés ismét e problémákra irányította a figyelmet. E viták tétje és terminológiája visszhangzik *A nyitott társadalomban* és *A historicizmus nyomorúságában*.¹⁴ Popper Neurathtal és a marxistákkal szemben fogalmazta meg tudomány- és politikafilozófiáját.

A húszas évek elején Popper bekapcsolódott a szocialista nevelési programokba, egy évig teljes munkaidőben a proletár ifjúság számára szervezett napköziben (*Hort*) dolgozott szociális munkásként. Azokban a körökben, ahol megfordult, a szocializmus ügye szinte magától értetődött. A szocialisták vezették Bécsset 1920-tól egészen az 1934-es polgárháborúig, s ennek során mintaértékű várospolitikát folytattak. A hatalmas építkezések enyhítették a lakásínséget, s a szociális és kulturális intézmények kiterjedt hálózata jelentősen javított a munkásosztály életkörülményein. Popper csodálattal adózott a Vörös Bécs teljesítményeinek. Amikor 1937-ben elhagyta Bécsset, a betiltott szocialista párt tagjának tekintette magát. 1946-ban Carnaptól tudta meg, Hayek mennyire meglepődött azon, hogy Popper szocialista volt a két háború közti években. Carnap ekkor azt is megkérdezte tőle, vajon még mindig szocialistának tartja-e magát. Popper gondosan megfontolt válaszában lényegében azt állította, hogy progresszív liberális avagy szociáldemokrata egy jóléti államban, de már nem szocialista abban az értelemben, amit ez a háború előtt jelentett,¹⁵ amikor szocialista elkötelezettsége vitán felül állt.

Azonban akkor is szakadár szocialista volt, aki a marxizmus és az osztrák szocialisták kritikáján dolgozott. Peter Hilferdingnek már 1924-ben kijelentette, hogy Eduard Bernstein revizionizmusa és Carl Men-

ger határhaszon-elmélete alternatívát kínál az ausztroromárizmussal szemben.¹⁶ Mint 1927-ben írott, *A szülőföld gondolatának filozófiájához* (*Zur Philosophie des Heimatgedankens*) című tanulmányában kifejtette, nem Marx, hanem Kant mutatja meg a szocializmus-hoz és az internacionalizmushoz vezető utat.¹⁷ Ambivalens érzelmekkel viseltetett a szocialisták iránt. Feleségével együtt maga is ott állt az Igazságügyi Palota (*Justizpalast*) előtt összegyűlt tömegben a „véres pénteken”, 1927. július 15-én, s hitetlenkedve nézte, hogyan nyit tüzet a rendőrség „a békés és fegyvertelen szociáldemokratákra és a hozzájuk csapódott emberekre. Szerencsénk volt, hogy el tudtunk menekülni.”¹⁸ Bár a rendőrök támadását indokolatlannak tartotta, a mészárlásért a szocialista vezetőket hibáztatta, mondván, hogy az ő „öngyilkos” politikájuk szolgáltatta a kormánynak ürügyet az erőszakra. Teljesen tisztában volt az esemény történelmi jelentőségével: ettől a perctől kezdve bizonyos volt abban, hogy az osztrák demokráciának befelelgett.

Popper már ekkor is sajátos szocialista volt: egyrészt a békés, fokozatos reformokkal elérhető szocializmus híve volt, mint Renner és a jobboldali szocialisták. Elutasította az osztályharcot s a szocialisták politikai retorikájának harsányságát. Másrészt egyetértett Körnerrel és a baloldali szocialistákkal abban, hogy az ifjúságot fel kell készíteni a gerillaháborúra – ami viszont bizonyosan aláássa a demokratikus politikai kultúrát. A következetesség nem a harciasan független ifjú értelmiségiek erénye, Popper azonban össze tudta egyeztetni e látszólag ellentmondó stratégiai javaslatokat, amikor a demokrácia rendíthetetlen védelmezésére szólított fel *A nyitott társadalomban*. A keresztényszocialisták demokratikus elkötelezettségét ingatagnak vélte, a fasiszta fenyegetést pedig valóságosnak tartotta. Mindent meg kellett tehát tenni, hogy ki ne provokáljanak egy puccsot, de ha az mégis bekövetkezne, akkor erővel is meg kell védeni a demokráciát. Lehet, hogy a két cél egymásnak ellentmond, de Popper már fiatalon is nagyon világos képet alkotott a politikai helyzetről.

A BÉCSI KÖR

A Bécsi Kör tudományfilozófiájában talált rá Popper – még ha élete végéig vitázott is tagjaival – a felvilágosodás és a századfordulós progresszió örökségére. A Kör kapcsolatainak rendszere a tudósok elenyészett köztársaságának a maradványait képviselte. Ő maga utolsó bécsi éveiben, 1934–36-ban vált e hálózat tagjává, olyasfajta „közép-európai értelmiségivé”, amelyenkről *Mittleuropa* mai rajongói ábrándoznak. Am az etnikai nacionalizmus ismét feldúlta a közép-európai kultúrát, Poppert pedig emigrációba űzte, ahol azután a progresszív gondolat újraterezhette Közép-Európát mint a nyitott társadalmat és a tudósok köztársaságát.

Popper első nagy tudományfilozófiai tette a harmincas évek elejéhez kötődik. Kiindulópontja a tudás

megalapozásáról folyó vita volt a kantianus hagyomány egyik, kevésbé ismert, Fries és Nelson képviselte ágában. Jakob Fries (1775–1843) Kant egyik elfeledett követője volt; a progresszív göttingeni filozófus, Leonard Nelson (1882–1927) az ő örökségét próbálta felújítani. Popper a tudás problémáját Nelson nyomán „Fries trilemmájaként” határozta meg: minden állítás (vagy elmélet) igazolásra szorul, de az őket igazoló állítások maguk is igazolást igényelnek. Ily módon viszont vagy végtelen regresszusba torkollik a megalapozás igyekezete, vagy dogmatizmusba, ahol az igazolatlan állítások elfogadása hit vagy tekintély dolga. Hogyan igazolhatók akkor azok az alapállítások, amelyeket hagyományosan a tudomány megalapozásának, az összetett elméletek építőköveinek tekintünk? Popper forradalmi választ adott erre a kérdésre: feladta a tudomány megalapozhatóságának gondolatát, s azt állította, hogy a tudományos ismeretek mindig hipotetikusak. Ugyanakkor egy-egy elmélet tudományos próbának vethető alá, s ily módon cáfolható. Az elméletek nem lehetnek a priori érvényesek, s nem nyerhetnek minden kétséget kizáró tapasztalati megerősítést sem, viszont empirikusan falszifikálhatók, kimutatható, hogy hamisak. Egyetlen fekete hatvány észrevése elegendő annak az elméletnek az elvetéséhez, hogy minden hatvány fehér. Mindazon feltevések, amelyek ez idáig kiállták a tudományos próbákat, bebizonyították erejüket, s a tudósok joggal fogadják el őket ideiglenesen igazként. A tudományos objektivitás nem a tudós szubjektív beállítódásának amúgy sem lehetséges semlegesítésén múlik, hanem azon, hogy minden elméletet szigorú kritikának és próbáknak vetünk alá. A tudás „objektivitását” interszubjektivitása, azaz a tudományos közösség kritikusa szavatolja. Ezzel a tudomány új felfogása jött létre: a tudomány hipotetikus ismeretek logikai ellenőrzésnek alávetett, örökké változó összessége, nem megalapozott, de mégis kitüntetetten racionális tudás.

Popper ismeretelméleti forradalma először a Bécsi Kör kritikájában mutatkozott meg.¹⁹ Ez a kör volt a logikai pozitívista áramlat forrása, amely azután a két világháború közti időszakban elérte Közép-Európa nagyvárosait – Bécs, Berlint, Prágát, Varsót, Budapestet, Lemberget és Pozsony –, de hívekre lelt egész Európában és Észak-Amerikában is. A kör arra törekedett, hogy a filozófiában is érvényesítse a logika, a matematika és a tudományelmélet újabb eredményeit. Sok tagja Wittgenstein *Tractatus logico-philosophicus*-ának (1922) hatására hadat üzent a hagyományos filozófiának, mindenekelőtt a metafizikának. Közülük a leghíresebb Moritz Schlick, Otto Neurath és Rudolf Carnap. Popper viszonya a körhöz nem volt problémamentes. Csodálattal adózott Schlick korai műveinek, s 1925–26-ban egyetemi előadásait is hallgatta. Gondosan tanulmányozta Wittgenstein és Carnap írásait, az utóbbinak a szemináriumát is látogatta a húszas évek végén. 1929-es geometriai disszertációjában Carnap és Hahn műveire is támaszkodott.

1929-ben vagy 30-ban ismerte meg Victor Kraftot és Herbert Feigl, akik elgondolásai kifejtésére és publikálására biztatták. Ezzel adva is volt a körhöz való viszonyának formája: egy haldokló kantianus gondolatmenetet megújítva jelentős segítséget nyújtott a kibontakozóban lévő logikai pozitívizmusnak. A kör elismeréssel adózott eredetiségének, s olyan lehetőségeket biztosított számára, melyekkel élve végül is elismert filozófus lett. Am a pozitívizmus és a kantianizmus közötti illeszkedés hiánya állandó feszültségforrást jelentett.

Popper 1930–32-ben írta meg *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie* (Az ismeretelmélet két alaproblémája) című könyve első kötetét.²⁰ Ebben a Bécsi Körben képviselt filozófiai megközelítésmódok részletes kritikája után kifejtette a tudomány alternatív, az ismeretelméleti forradalomból következő képét. Szinte teljesen elszigetelten dolgozott a könyvön. Amikor 1932 augusztusában Carnappal találkozott, s beszámolt neki eredményeiről, az lenyűgözve hallgatta. Carnap és Schlick közbenjárására a kör írásait kiadó Springer szerződést ajánlott Popper művére, ha némileg átdolgozza és lerövidíti. Ehelyett Popper egy gyakorlatilag új, kevésbé filozófiai, inkább technikai jellegű könyvet írt, *A tudományos kutatás logikáját*. Most már rendszeresen levelezett Carnappal, s elgondolásait a kör többi tagjával is megvitatta. Bár Schlick szemináriumába – mint tehetséges, de nehezen kezelhetőnek tartott ember – nem nyert bebocsátást, műve széles körben ismert lett. Tevékenyen részt vett a kör közép-európai hálózatában 1934 szeptemberétől kezdve, amikor meghívták a prágai előkészítő konferenciára.

A tudományos kutatás logikája 1934 decemberének elején látott napvilágot. Nemcsak Bécsben kavart vihart, hanem mindenütt, ahová elért a kör hálózata. Csakhogy a közép-európai kultúra napjai már meg voltak számlálva. A kör 1935-től kezdődően évente

19 ■ Friedrich Stadler: *Studien zum Wiener Kreis*. Suhrkamp, Frankfurt/Main, 1997.

20 ■ Popper ismeretelméleti forradalmáról és módszertanáról: Malachi Hacothen: *Karl Popper – The Formative Years, 1902–1945: Politics and Philosophy in Interwar Vienna*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 5–6. feje.

21 ■ Otto Neurath: Une encyclopédie internationale de la science unitaire. *Actes du Congrès International de la Philosophie Scientifique*. Paris, 1936. II. köt., 54–59. old., továbbá: *L'encyclopédie comme „modèle”*. *Revue de Synthèse*, 12 (1936), 187–201. old.

22 ■ *Autobiography*: Draft, 135.1. Popper ezt a mondatot később törölte.

23 ■ Popper Carnaphoz, 1945. június 23., Carnap Collection.

24 ■ *A historicizmus*, 145. old.

25 ■ Colin Simkin: *The Birth of the Open Society*, továbbá e-mail közlés, 1997. május 28.

26 ■ *A nyitott társadalom*, 9. old.

27 ■ *Uo.* 526. old., 12. jegyzet, ahol Richard Crossman művéből (*Plato Today*. Oxford University Press, New York, 1939. 93. old.) idézi: „Szókratész bebizonyította, hogy a filozófia nem más, mint az előítélettel és az értelmetlenséggel szemben gyakorolt lelkiismeretes ellenállás”; „Mindaz, ami nyugati kultúránkban jó, ebből a szellemiségből fakadt”; „az ő példamutatásuk az egyetlen olyan erő, amely megtörheti a hatalom és a kapzsiság diktatúráját.”

megrendezett konferenciái közül már egyet sem tartottak Közép-Európában, hanem Párizsban, Koppenhágában, az angliai és az amerikai Cambridgeben. A konferenciák megszilárdították a britek és az amerikaiak tudományfilozófiai érdeklődését, és ezenfelül a kör tagjainak emigrációját is megkönnyítették. Néhány év leforgása alatt a többségük Közép-Európából Angliába vagy az Egyesült Államokba emigrált. Neurath továbbra is úgy gondolt a körre, mint a tudósok köztársaságára, nem törődve azzal, hogy közülük már egyre többen kivándoroltak. Az 1935-ös párizsi kongresszuson világossá vált, hogy ez a köztársaság már behálózza a világot: Amerikában, Angliában, Francia- és Lengyelországban és Skandináviában építi újra fel a felvilágosodás tudós köztársaságát. Az *International Encyclopedia of Unified Science* programját meghirdető kongresszusi beszédét Neurath e szavakkal zárta: „vive les nouveaux encyclopédistes!”²¹ Nagyzolását a kétségbeesés diktálta, hiszen bécsi kozmopolitizmusa ugyanolyan utópikus volt, mint annak előtte: győzelemnek tüntette fel a kudarcot, kozmopolita diadalnak a szétszórását.

A kozmopolitizmus elkötelezett híve volt Popper is, de kevésbé vérmes reményeket táplált annak küszöbönálló jövőjét illetően. Közép-Európa pótlékát a nyitott társadalommal alkotta meg: politikafilozófiájának minden vonatkozására rányomta bélyegét a Bécsben és Közép-Európában dolgozó tudományos közösségről szerzett tapasztalata. Ha a fasiszmus szétzúzta is Közép-Európa kozmopolita tudományát és demokratikus politikáját, a bécsi progresszív gondolat egyetemes eszményekké avatta és a száműzetésben is tovább élte őket.

A KOZMOPOLITA BIRODALOM

„Noha igazán szerettem Bécsset és Ausztriát, [...] a kivándorlásról álmodoztam gyermekkorom óta” – írta Popper egyik önéletrajzi vázlatában.²² Miután torokig volt a középiskolai tanítással és a náci kollégák zaklatásaival, s balsejtelmek gyötörték Ausztria jövőjét illetően, 1936 decemberében elfogadta az újjélandi Christchurchben a Canterbury University College által felkínált állást. Öt héttel később már el is hagyta Bécsset, barátait és rokonait, köztük a nővérét és beteg édesanyját. Többségüket sosem látta viszont – de nem is akart visszatérni a múlt színhelyére. Amikor 1945-ben Carnap arról kérdezte, gondolt-e arra, hogy esetleg visszatér Ausztriába, Popper röviden ennyit válaszolt: „Soha.”²³

1935–36-ban, miközben a kivándorlás gondolata foglalkoztatta, és kétségbeesetten keresett valamilyen külföldi állást, ráeszmélt, hogy a nemrégiben kiadott munkája, *A tudományos kutatás logikája* fontos felismeréseket rejteget mind a társadalomtudomány számára, mind pedig a közép-európai katasztrófa megértéséhez. 1936 tavaszán azután a London School of Economics meghívására *A historicizmus nyomorúsága* címmel – feltehetően korábbi jegyzeteire támaszkod-

va – előadást tartott a történelmi „törvényekről” és a szociológia módszertanáról. Noha, mint *A historicizmus nyomorúságában* maga is tanúsította, „szinte semmit sem” tudott a társadalomtudományokról,²⁴ felkeltették érdeklődését, s a szükséges könyveket magával vitte Új-Zélandra.

A historicizmus nyomorúságának koncepciója azonban 1939 vége felé új irányt vett. Egy korai vázlat, amely röviden kitért a görög ontológia és ismeretelmélet totalitárius következményeire, mehökkentette Popper kollégáit, ezért alaposabban kifejtette álláspontját, így viszont a tanulmány már túl hosszúvá nyúlt. Úgy döntött, hogy ír még egy történelmi tanulmányt, ebből lett azután *A nyitott társadalom* című politikafilozófiai mű.²⁵ Miközben a német csapatok lerohanták Európát, s a japánok egyre tovább terjeszkedtek a csendes-óceáni térségben, Popper lázasan dolgozott könyve befejezésén, mintha – mint olykor maga is vélte – a civilizáció végrendeletét írná meg. Ezzel a könyvvel kívánta kivenni részét a háborúból, s a könyvet át is hatotta a harcoló katona lelkesedése. *A nyitott társadalomnak* egyaránt meg kellett magyaráznia a fasiszmus győzelmét, a közép-európai demokráciák kapitulálását, a háború tétjeit és a társadalom háború utáni újjáépítésének az elveit.

1943 februárjában fejezte be művét, mely a modern totalitarizmus forrását „az emberiség szellemi vezéregyéniségeiben”²⁶ fedezte fel, s ezt Platón, Hegel és Marx erősen vitatható bírálatában fejtette ki. Popper úgy vélte, hogy a „törzsi” társadalomhoz való visszatérés fasiszta törekvése a nyitott társadalmakban tapasztalható gyors változások miatti szorongásból fakadt. Platón megpróbálta föltartóztatni Athén gazdasági növekedését s tekintélyelvű rendszerrel felváltani a demokráciát. Hegel addig csürte-csavarta a progresszív filozófiát és politikát, míg alkalmas nem lett a porosz „törzsi nacionalizmus” szolgálatára. Marx lényegében haladó demokrata volt, ám a történelmi szükségszerűség tudományos igényű elméletével gyengítette a szocialisták elszántságát a fasiszmus elleni harcban. A szocialisták ugyanis azt hitték, hogy a fasiszmus előretörése és a szocializmus előbb-utóbb bekövetkező győzelme egyaránt történelmileg determinált. Csak tessék-lássék küzdöttek a fasiszmus ellen, s védtelenné tették a liberális demokráciát. A fasiszták pedig egy percig sem haboztak, és szétzúzták a demokráciát.

Popper bebizonyította, hogy a filozófia a kezdetektől fogva összefonódik a totalitarizmussal, hogy a filozófusokat utópizmus, intellektuális önteltség és politikai becsvágy mozgatta Platóntól Hegelen át Toynbeeig. Nemcsak egyes gondolkodókat pellengérezett ki, hanem egy egész hagyományt; nemcsak a radikális jobboldalt, de a klasszikus liberális oktatást is. Ám továbbra is a Nyugatra esküdött, melynek kialakításában a görögöknek döntő szerepük volt: megkülönböztette hát a történelmi Nyugatot az „eszményi” Nyugattól, amelyet a nyitott társadalom, a racionalitás és az athéni demokrácia fémjelez.²⁷ Az

eszményi Nyugattal szemben a zárt társadalom áll: mindazon társadalmak, amelyekben nem bontakozott ki kritikai diskurzus. A fejlett politikai közösségeknek egyaránt vannak zárt és nyitott dimenziói, mégis ezek távolodtak el legmesszebbre a zárt társadalomtól. Itt az emberek nem vérségi viszonyok, hanem a saját vonzalmaik és döntéseik alapján teremtenek kapcsolatokat, alkotnak csoportokat, s válnak ki valamely közösségből. A nyílt társadalmat gyors változások és állandó konfliktusok jellemzik, s innen nincs visszaút: „Tovább kell mennünk az ismeretlenbe.”²⁸

Az ókori Athén volt az első nyílt társadalom, amely eltérte a törzsi kötelékeket, s mítoszon, mágián és hagyományon felülkerekedve a logoszra és a törvényre alapozta a politikát. Ez a szekuláris, kozmopolita és demokratikus kereskedő társadalom a progresszív birodalmi eszményt testesítette meg, ám végül megadta magát a totalitárius Spártának. Később Nagy Sándor és a Római Birodalom ismét az univerzalizmus ügyét mozdította elő: „Nagy Sándortól kezdődően Európa és Ázsia civilizált államai birodalmak voltak, amelyek rendkívül vegyes eredetű népeiséget tömörítettek egybe. Az európai civilizáció és valamennyi hozzá tartozó politikai egység azóta is internacionális, pontosabban intertribális maradt.”²⁹ A XIX. században a törzsi nacionalizmus ismét felütötte csúf fejét. Hegel és a német értelmiség a porosz nacionalizmus mellé állt, és száz év sem kellett hozzá, hogy egész Kelet-Európa megadja magát a német barbárságnak. A náci rasszizmus a nacionalizmus legfelső foka és elkerülhetetlen következménye, a háború után a nacionalizmust tehát meg kell zabolázni, hogy Európa nyitott társadalom lehessen. E feladat teljesítését leginkább a nemzetközi jog biztosíthatná.³⁰

Popper leírása a nemzetiség és a birodalmi eszme közép-európai felfogásához igazodik. A birodalmi Ausztriában a néptörzs (*Völkstamm*) formálhatott igényt nemzetiségi státusra és kulturális autonómiára – Popper emiatt a „törzsi nacionalizmus” kifejezést használta arra, amit ma inkább „etnonacionalizmusnak” neveznek.³¹ Nem ismer jó és rossz nacionalizmust; a kulturálisan meghatározott németiséget éppúgy elvetette, mint az etnikait. Az egyetlen elfogadható nemzetfogalomnak a politikait tartotta, amely a francia forradalom állampolgár-fogalmán alapul. Jóindulattal tekintett a Brit Birodalomra is, ami ugyancsak megerősítette a kötődést a Habsburg-örökséghez. Mint annyi más közép-európai bevándorló Angliában, a Brit Nemzetközösséget ő is a világ legnagyobb szabad közösségének tartotta. Vendégszeretettel fogadta őt Anglia, s a háború idején menedéket nyújtott neki Új-Zélandon. A német totalitarizmus és a brit „demokrácia” hadban áll, s ha a demokratikus kozmopolita birodalom megmenekül, a nacionalizmus alábbhagyhat, s a felvilágosodás messzebbre terjedhet. A nyitott társadalom sem más, mint a soknemzetiségű Habsburg birodalmi eszmény utolsó metamorfózisa, rávetítve a Brit Birodalomra.

A Nyugat történelmét tehát a progresszív imperializmus és a reakciós nacionalizmus szakadatlan küzdelme alkotja. Nemzedéke liberálisai közül egyedül Popper vonta kétségbe a nemzeti önrendelkezés és a nemzetállam elveit. Hiszen nemzetiségek igazából nincsenek, csak kitalálták őket a német gondolkodók Herdertől Fichtén át Hegelig, hogy ezzel is a reakciós államok érdekeit szolgálják: „az a gondolat, hogy léteznek olyan természetes egységek, mint nemzetek vagy nyelvi, faji csoportok, teljes egészében fiktív.” A nemzetállam elve „népszerűségét kizárólag annak köszönheti, hogy a törzsi ösztönökre apellál”.³² Továbbá: „Nem fogadhatók el és nem alkalmazhatók a gyakorlatban azok az elvek sem, amelyek azt állítják, hogy a nemzetet a közös eredet, a közös nyelv vagy a közös történelem köti össze. A nemzeti állam elve [...] mítosz csupán. Irracionális, romantikus és utópikus álmom.”³³

Wilson és Masaryk „jó szándékú” igyekezete, hogy következetesen érvényesítsék a nemzeti önrendelkezés elvét egész Közép-Európában, ami „a legvegyesebb összetételű még a többi, igencsak vegyes összetételű európai régióhoz képest is”, hihetetlen ostobaságra vall, ami szükségképp a versailles-i kudarcba torkollott. „A Duna-medencében egy nemzetközi föderáció sok mindent megakadályozhatott volna.”³⁴ A nemzeti szocializmus sem más, mint a nemzetállamiság csúcspontja, ugyanezt mutatta meg a boszniai tragédia is – jelentette ki Popper 1994-ben, Prágában tartott beszédében. Ha nem rendül meg a nemzeti

28 ■ Uo. 196. old.

29 ■ Uo. 242. old.

30 ■ Uo. 10. és 12. fejelet.

31 ■ Kolnai Aurél törzsi egoizmusról írt *The War Against the West* (Victor Gollancz, London, 1938) c. könyvében, Popper talán erre gondolva vezette be a „törzsi nacionalizmus” terminusát, ami különösen illett a mondandójához, hiszen primitívizmusra utalt, miközben a hivatalos terminológiához is illeszkedett.

32 ■ Uo. 553. old.

33 ■ Uo. 243. old.

34 ■ Uo. 625. old.

35 ■ Uo. 488. és 517. old. (a későbbi kiadásokban ezt a jegyzetet Popper kibővítette Hans Morgenthau kritikájával, aki nevelésének tartotta a nemzetközi jogrend ötletét); 552–556. és 632. old.; 619., 624–625. old., továbbá: Kant's Critique and Cosmology, in: *Conjectures and Refutations*. Routledge and Kegan Paul, London, 1963., különösen a 182. old.; On Culture Clash. In: *In Search of a Better World*. Routledge, London, 1992.; a prágai előadás szövege a Karl Popper Weben (www.eeng.dcu.ie/~tkpw/) keresztül érhető el.

36 ■ Uo. 172. old.

37 ■ Prágai előadás.

38 ■ Poppernek az athéni demokráciáról vallott vitatható és anakronisztikus nézeteit tárgyalom idézett könyvemben (410–416. old) és: La città celeste die Popper. Platone, Atene e la società aperta. In: Stefano Gattei (szerk.): *Karl R. Popper, 1902–2002: ripensando il razionalismo critico*. Bologna, 2002. II. köt., 12–33. és 160. old.

39 ■ *Protokoll des sozialdemokratischen Parteitagés 1926*. Wiener Volksbuchhandlung, Bécs, 1926. 248. old.

40 ■ *A nyitott társadalom*, 19. fejelet; 654–656. és 663. old.; *Szüntelen keresés*, 32–38. és 95. skk. old.; előszó Fritz Kolb: *Es kam ganz anders* (Österreichischer Bundesverlag, Bécs, 1981) c. művéhez; levelezés *A nyitott társadalomról* Alfred Braunthallal (Hoover Archives 28,2) és Rudolf Carnappal (1946–47; Carnap Collection). Popper ragyogó, de egyoldalú elemzést nyújt a szocialisták bukásáról, vö. Hacohen: *Karl Popper*, 7. fejelet.

önrendelkezés elvének tekintélye, akkor a posztkommunista Közép-Európa is az etnikai terrorizmus prédájává válhat. Az egyetlen orvosság az, ha az önrendelkezési elvet feladva elismeri az államhatárok konvencionális jellegét, sérthetetlennek deklarálja a status quót, és egy nemzetközi fegyveres szervezetre bízta a béke megőrzését. A nemzeti önazonosság hamis, reakciós és utópikus, a kozmopolita önazonosság viszont igaz, progresszív és lehetséges.³⁵

Miközben kialakulása összetett történeti folyamatára és megfoghatatlanságára hivatkozva Popper a nemzetiség fogalmát leleményesen dekonstruálta, efféle kérdéseket az imperializmussal kapcsolatban sosem tett fel. Miközben a nemzetállamot történetileg lehatárolta és legitimitásától megfosztotta, a birodalmakat nem vizsgálta, csak védelmezte. Jól megvalogatva idézte fel a birodalmak történetének fordulatait: Nagy Sándor kozmopolitizmusát, a *Code Napoléont*, a Habsburg Birodalom soknemzetiségű jellegét hangsúlyozta, de nem említette a spanyol gyarmatosítást, az Afrikából elhurcolt rabszolgákat vagy a náci életterét. A birodalmak teremtik meg a kozmopolitizmus lehetőségét – s ez Popper szemében már elégséges érv volt; a múltbeli vagy eljövendő birodalmi önazonosságok történetisége nem foglalkoztatta. Nem mutatnak történeti sajátosságokat, hiszen nem a történetileg kialakult identitásokból nőnek ki, hanem éppenséggel azok meghaladását jelentik.

Popper meg volt győződve róla, hogy a hamis kollektivitások dekonstrukciója nyomán, az egyénekből kiindulva igazi egyetemesség teremthető meg. Csak-hogy a kozmopolita önazonosság elvontnak, nem valóságosnak mutatkozik. Popper is megengedi a „konkrét csoportok” – a családok, az egyházak, az önkéntes egyesületek, sőt talán még az etnikai közösségek – megőrzését a nyitott társadalomban: ezek vennének át néhány olyan funkciót, amelyről a „zárt társadalomban” a rokonsági csoportok gondoskodtak. Voltaképp nélkülözhetetlenek, hiszen – mint Popper az empátia tökéletes hiányával megjegyzi – az emberek „megpróbálják, amennyire képesek, kielégíteni érzelmi társadalmi szükségleteiket.”³⁶ Az érzelmi társas szükségletek gondolata idegen volt tőle, számára a fasizmushoz kapcsolódott. Sohasem törekedett a zárt és a nyitott társadalom, az etnikai kötődés és a kozmopolitizmus között valamilyen egyeztetésre, s esetleges konvergenciájukkal sem számolt az elképzelt kozmopolita föderációban.

A fasizmussal való egyezkedés ki volt zárva. Popper rendíthetetlen univerzalizmusát, a zárt közösségeknek a kozmopolita nyitott társadalommal szembeni ellenvetései kategorikus elutasítását a közép-európai etnonacionalizmus összefüggésében kell értelmeznünk. Tudomásul vette a „sokféleséget”, sőt határozottan bírálta minden, a különbségek elnyomására irányuló törekvést. Egyik utolsó nyilvános szereplése során maró gúnnyal jelentette ki, hogy Német- és Franciaország „homogén népessége” egyszerűen „a kisebbeket és a tájnyelveket elnyomó politika és ok-

tatás” eredménye.³⁷ Mégsem tulajdonított jelentőséget az etnikai és vallási különbségeknek. A sokféleség létezik, de – ellentétben az egyetemes emberiséggel – ünneplésére semmi ok. Nem azért nem dicsőítette a sokféleséget, mert a különbségek kiiktatását kívánta, hanem mert tartott attól, hogy csorbíthatja az emberiség egyetemességét. Arra a rasszista kijelentésre, hogy a másnyelvenek alacsonyabb rendűek, s ennélfogva nem tartozhatnak a nemzethez, *nem lehet* az a válasz, hogy a különbözőséget tiszteletben kell tartanunk, hanem csak az, hogy valamennyien egyaránt emberek vagyunk, s polgárként mindannyiunkat egyenlő jogok illetnek meg.

A *nyitott társadalom* ennek az egyetemességnek az ékesszóló védelme. Közép-Európa gondoskodott arról, hogy ez az eszme megmaradjon utópiának, hogy Popper ne verhesen hidat a nemzeti közösségek és a kozmopolitizmus között. Az etnonacionalizmus ösztönzi ugyan a kozmopolita álmok szövögetését, de azután megghiúsítja megvalósításukat. Popper azonban nem adta fel. A Nyugat egész történelmét átkutatta, hogy olyan kozmopolita mozzanatokra leljen, amelyek tanulsággal szolgálnak és bátorítást nyújtanak a fasizmus ellen harcolóknak. Rátalált Szókratészre, Periklészre és a klasszikus Athénra – s őket tette meg a nyitott társadalom őseinek. Az nem számít, hogy mindez kétezzer évvel ezelőtt és Közép-Európától messze történt, hanem csak az, hogy Athén diadalmaskodott abban, amiben Közép-Európa kudarcot vallott: a progresszív imperializmus legyőzte a nacionalizmust és az etnikai politikát.³⁸ A száműzött a globális romok közepette minden reményét abba vetette, hogy ami egyszer már sikerült, ismét megvalósulhat.

AZ ÚJ LIBERALIZMUS KIDOLGOZÁSA

Popper a Vörös Bécs elpusztítása miatti haraggal és fájdalommal vált meg Bécestől. Marx-kritikája az osztrák szocialisták vereségéből levont következtetések általánosítása: a marxista bizonytalanság a demokrácia és az erőszak kérdésében a katasztrófa receptje. Az osztrák szocialisták demokratikusan cselekedtek, s képtelenek voltak az erőszak alkalmazására. Szövetkezniök kellett volna a demokratikus polgári erőkkel, kijelentve, hogy csak a demokrácia védelmében nyúlnak erőszakos eszközökhöz. Ehelyett az 1926-os linzi program beérte egy Engels-parafrazissal: „Ha a burzsoázia útját állná a forradalmi társadalmi változásnak, [...] akkor a munkásosztály arra kényszerül, hogy a diktatúra eszközével törje meg a burzsoázia ellenállását.”³⁹ Ez a lehető legrosszabb stratégia volt. Az erőszakkal való fenyegetőzés a fasisztáknak segített, lehetővé tette, hogy Seipel és Dollfuss kormányzati eszközökkel készítsen elő a puccsot, mozgósítsa a megrémült burzsoáziát, s az alkalmas pillanatban megdöntse a demokráciát. A pillanatot bölcsen választották meg, amikor a munkások különösen sebezhetőek voltak.⁴⁰

Hogyan törekedhetünk békés reformokra? A marxizmus ehhez nem nyújt vezérfonalat. Popper *A tudományos kutatás logikájának* szempontjait érvényesítve törekedett egy olyan reformpárti társadalomtudomány kidolgozására, mely a marxizmusnak alternatívája lehet. A társadalomtudománnyal kapcsolatos elképzeléseit fiatal új-zélandi közgazdász kollégájával, Colin Simkinnel folytatott vitáiban pontosította. Simkin, aki a keynes-i anticiklikus költségvetési politika témáján dolgozott, 1939-től Popper legközelebb munkatársává vált. Vitáik középpontjában a társadalmi tervezés állt, illetve az a kérdés, mennyiben szolgálhatja a tudomány a társadalmi tervezést. Popper megkülönböztette a valamilyen esemény bekövetkezését megjósoló „próféciát” a preventív előrejelzéstől, ahol az esemény bekövetkezése általunk megváltoztatható feltételeken múlik. A próféciák a csillagászatban, az előrejelzések a kísérleti tudományokban gyakoriak. A historicisták – a bevett nyelvhasználattól eltérően Popper mindenkit így nevezett, aki mintázatok, törvényeket vagy tendenciákat próbál felfedezni a történelmi fejlődésben – abba a hibába esnek, hogy nem a kísérleti tudomány, hanem a csillagászat példáját követik. Ebből fakad passzivitásuk is: az „elkerülhetetlen” jövő megjóslása köti le őket, s csak értelmezik, ahelyett, hogy megváltoztathatnák a történelmet. Popper szerint a társadalomtudománynak a progresszív reformok eszközeként az emberi intézmények megtervezésével kell foglalkoznia. Ezért nevezte a preventív előrejelzést „technológiai” előrejelzésnek. Simkin azt javasolta, hogy módszertani forradalmában szenteljen külön fejezetet a „társadalmi technológiának”, Popper azonban az elgondolás kísérletező elemét kívánta inkább hangsúlyozni, s ezért a „társadalmi mérnöki tudomány” elnevezés mellett döntött. Simkin hívta fel a figyelmét a Svájcban és a skandináv országokban kibontakozó jóléti államra is, amely – az új-zélandi jóléti reformokkal, a New Deallel és az angol munkaügyi törvényekkel kiegészülve – a társadalmi mérnöki tudomány történeti példáival szolgált.

Popper a historicizmusnak felröptette, hogy hátráltatja a technológiai társadalomtudományt, útját állja a társadalmi mérnöki tudománynak és visszafogja a politikai aktivitást. A történelem formálása helyett a historicisták a történelem vastörvényeit keresik abban a reményben, hogy haszonélvezői lehetnek. Az intézmények megtervezése helyett a kapitalizmus összeomlását jósolják. A marxizmus megfosztotta a szocialistákat attól, hogy hatékony politikai programjuk legyen a társadalom átalakítására. A kapitalizmusban bekövetkező elnyomóródás és a növekvő antagonizmusok a jóslat szerint végső gazdasági összeomláshoz vezetnek, és hatalomra juttatják a munkásosztályt. De a jóslat sohasem vált be. Az 1918-ban hatalomra került osztrák és német szocialisták tanácstalanok voltak, mert a marxizmusban nem találtak útmutatást sem arra, mi a teendő, ha a hatalmon más politikai erőkkal kell osztozniuk, sem arra, hogyan igazgassanak egy kapitalista gazdaságot.⁴¹ „A filozófusok a

világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk” – szögezte le Marx. A marxisták önellentmondásba keverednek, mert a marxi „aktivista” buzdítás”, mondja Popper, „ütközik a historicizmus legjelentősebb tételével. [...] A historicisták a társadalmi fejlődést csak különbözőképpen értelmezhetik, [de épp azt állítják, hogy] *senki sem változtathatja meg*.”⁴² A szocialisták minden kudarcuk után módosították az értelmezést, miközben a fasiszták cselekedtek. A forradalomról álmodozó marxisták megadták magukat a reakciónak. Popper önmaguktól próbálta megmenteni a szocialistákat, mivel egyetértett az emberiség jövőjéről alkotott elképzelésükkel; a szocializmus módszereit vitatta, nem a célját. Az ő technológiai társadalomtudománya tehet majd eleget a marxi buzdításnak.

A nyitott társadalmat író Popper a *laissez-faire* elvét elutasító, nem marxista szocialista volt. Mire a könyv közel három év múltán megjelent, a szerzőből a liberárius problémákra is fogékony jóléti liberális lett. Időközben – 1943–44-ben – ugyanis elolvasta Friedrich Hayek módszertani tanulmányait és *Az út a szolgasághoz* című könyvét.⁴³ Ez a politikai eltolódás nem volt radikális, de azért észlelhető, s egyre határozottabbá vált a háború utáni években. Hayek ébresztette tudatára annak, hogy munkájával egy évszázados közép- és nyugat-európai vitához szól hozzá, s arról is meggyőzte, hogy a szabadságot veszélyezteti mind a szocializmus, mind pedig a tudományos tervezés iránti lelkesedés. Poppernek megcsappant a progresszív gondolatba vetett bizalma.

A nyitott társadalomban Popper különbséget tett a „fokozatos” és az „utópikus” társadalmi mérnöki tudomány között. Platon *Allamát* olvasva döbönt rá, hogy tévedett, amikor azt gondolta, a historicistáknál nincs tervezés. A historicisták is terveznek, de programjuk alapvető hibákkal terhes. Gondolatait az utópikus mérnöki tudomány kollektivista és centralista természetéről először *A historicizmus nyomorúsága* második részében (1944) fogalmazta meg. Hayek nemcsak a társadalmi technológia „kollektivista” mozza-

41 ■ *A nyitott társadalom*, 13–22. fejl., különösen 323–325. és 334–338. old.

42 ■ *A historicizmus*, 71. old.

43 ■ Friedrich A. Hayek: *The Counter-Revolution of Science*, I–III. *Economica*, 8 (1941), 9–36., 119–150. és 281–320. old.; *Scientism and the Study of Society*, I–III. *Uo.* 9 (1942), 267–291., 10 (1943), 34–63., 11 (1944), 27–39. old.; *The Road to Serfdom*. University of Chicago Press, Chicago, 1944. Magyarul: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1991.

44 ■ Popper Hayekhez, 1944. február 7. Hoover Institute Archives, Hayek Papers, 305, 13.

45 ■ Popper Hayekhez, 1944. március 14. és június 1., Popper Archives, 305, 13.

46 ■ Popper Hayekhez, 1944. május 28.

47 ■ Jeremy Shearmur hívta fel a figyelmem arra, hogy az 1940-es évek közepén Hayek még nem képviselt olyannyira radikálisan liberárius álláspontot, mint a későbbiekben, tehát Popper tényleg azt gondolhatta, hogy egyetértésre juthatnának a társadalmi reform kérdésében. Shearmurnek igaza van, vö. Jeremy Shearmur: *Hayek and After*. Routledge, London, 1996.

48 ■ Popper Hyman Levyhez, 1943. július 22. és Ernst Gombrichhoz, 1943. december 13., Popper Archives, 300, 2.

nataira hívta fel a figyelmét, de felerősítette a bürokráciával szemben táplált gyanakvását is. Popper továbbra is azt kívánta, hogy „az intézmények tervezése” a társadalmi technológiára tartozzék, ám a technológiai társadalomtudományról korábban kialakított képén módosítani kényszerült. *A historicizmus nyomorúsága* átdolgozása során elfogadta Hayek álláspontját, hogy igazgatási szabályozás helyett a társadalmi interakciókat szabályozó jogi keretet kell megteremteni. Viszont a jogi reformokhoz kapcsolódó intézmények értelmezésében messze túlment azon, amit Hayek javasolt, az intézményrendszerre rótt feladatok legalábbis egyenértékűek voltak a jóléti államai-val, néha még annál is messzebbre terjedtek. Popper nem a társadalmi mérnöki tudomány, hanem a historicizmus rovására írta a kollektívizmust. A „tudomány fantaszták” a tervezés „holisztikus túlhajtása” miatt vallanak kudarcot.⁴⁴ A historicisták ragaszkodnak a metodológiai holizmushoz, úgy vélik, hogy a társadalom olyan egységes létező, amely a maga totalitásában a kutatás számára hozzáférhető, ebből fakad az is, hogy a társadalom totális átalakítására törekcsenek. Hogy minden történeti változást, a társadalmi átalakulást minden egyes vonatkozását uralhas-sák, teljhatalommal ruháznák fel a központi tervező testületet. A tudományos mérnöki munka viszont a próbálkozás–tévedés módszerével él, amit a kollektívista tervezés nem enged meg: a holisták elnémítják a bírálókat, nehogy a kritika veszélyeztesse tervük kivitelezését. A holizmus ennél fogva totalitarizmusba torkollik.

Ezzel szemben a metodológiai individualizmus a haladó liberalizmushoz tartozik. A módszertani korlátok elismerése mérsékelt politikát ösztönöz. Minden reformnak vannak szándékolatlan következményei, lényegbevágó tehát, hogy tanuljunk a tévedésekből. Miután a társadalmi „totalitás” a tudomány számára úgysem hozzáférhető, a fokozatos társadalmi mérnöki munka jól körülhatárolt reformokra irányul: óvatosan vezeti be a reformokat, újra meg újra megvizsgálja hatásaikat, s menet közben korrekciókat hajt végre. Elképzelhető, hogy a „társadalmi barkácsolásból” tervszerű társadalom jön létre, de csak az egymásra épülő javítások eredményeképp. A technológiai társadalomtudomány a reformokat „a világosság és a gyakorlati ellenőrizhetőség” tudományos mércéinek veti alá. A fokozatos társadalmi mérnöki tudomány végső soron *A tudományos kutatás logikájá-nak* társadalmi alkalmazása.

Hayek ébresztette rá Poppert arra, hogy lehetetlen az ismereteket egyetlen tervező hatáságnál összpontosítani. Popper válasza erre az volt, hogy a mérnöki munkáról kialakított elképzelése a „demokratikus közérthetőségnek” (Simkin terminusa) az ismeretek elterjedésére támaszkodó elvén alapul.⁴⁵ Mindenesetre kitarított amellet, hogy a be nem avatkozás tarthatatlan. „A civilizáció nem »tervezhető«, az ésszerűség növekedése pedig végképp nem. [...] a »spontán kialakult intézmények«, mint a nyelv vagy a piac, soha-

sem tudatos találmányok, [de azért] nem tekin-tendők szent- és sérthetetlenek.”⁴⁶ E ponton gyökeresen eltért Hayektől, aki a társadalmi intézményeket organikusnak és spontán jellegűnek tartotta. Popper és Hayek két különböző osztrák hagyományt képviselt: a progresszió és a libertariánizmus nem volt egymáshoz illeszthető.⁴⁷

Ahogy az első vélemények megérkeztek *A nyitott társadalom* kéziratáról, Popper ráeszmélt, hogy olyasmit hozott létre, amire maga sem számított. „Megpróbáltam felszámolni azt az irreális és metafizikus szakadékot, amely a különböző baloldali csoportosulások értelmes és liberális tagjait elválasztja egymástól” – mondotta Alfred Braunthalnak. Amikor „beponyítottam, mennyi mindent kell [a marxizmusból] elejtenünk, hogy áthidalhassuk azt a szakadékot, amely jelenleg [...] benuktásra itéli a jobb jövőt építeni akarók táborát, akkor azt [próbáltam] megszilárdítani, amit a fasizmussal szemben álló »baloldalnak« nevezhetünk.”⁴⁸ Ehelyett Popper végül is a liberálisoknak és a szociáldemokratáknak a kommunizmussal szemben álló hidegháborús koalícióját hozta létre. A marxizmus – a történelmi determinizmus, az utópizmus és a politikai erőszak – felett gyakorolt kritikája vált a kommunizmus bevett bírálatává a háború utáni években. A liberálisok elfogadhatatlannak tartották a marxista álláspont kétértelműségét a demokrácia és az erőszak kérdésében. A demokratikus játékszabályok betartása lett minden párt politikai legitimitásának végső próbája. A háború utáni évek nyugat- és közép-európai szocialista pártjai – beleértve az osztrák pártot, s legalábbis 1959 után a németet is – kiállták ezt a próbát. *A nyitott társadalom* is segített felállítani a mércét. Popper nem a kapitalizmust, hanem a fasizmust tartotta a legsúlyosabb problémának, amivel a szocialistáknak szembe kell nézniök. A háború után a kommunizmus lett az ellenség, de Popper változatlan erővel hirdette a demokrácia védelmében létrehozandó szövetség szükségességét. Így lett *A nyitott társadalom* a háború utáni liberalizmus chartája.

A TUDOMÁNY ÉS A POLITIKA

A közösség fogalma már *A tudományos kutatás logikájában* is lényegi eleme a tudományos „objektivitás” popperi újradefiniálásának. Miután felszámolta a tudomány mindenféle megalapozását, minden tudományos folyamat interszubjektív folyamatként határozódott meg. A próbák a falszifikáció logikájához igazodnak, de a próbákat is a konszenzus és a konvenció működteti, ami feltételezi, hogy a közösség az, amely elfogad vagy elvet egyes kísérleti eredményeket. Ahhoz, hogy a konvenció érvényesüljön és a konszenzus létrejöhessen, nyilvánosságra van szükség. Csakhogy *A tudományos kutatás logikájában* Popper nem foglalkozik a tudomány intézményeivel. Tárnya a tudomány logikája, nem pedig a tudósközösség szociológiája. Amikor megfigyelésről, kísérletről és cáfolatról szól, nem tesz különbséget az egyes tudós és a

tudósközösség között – a tudomány logikája mindkettőnél érvényesül. Popper mintha magától értetődőnek tekintette volna a tudósok és filozófusok közép-európai közösségének a létét. Előfeltételezte a tudósok köztársaságát, de a róla alkotott képét nem fejtette ki.

Közép-Európa összeomlása, a tudomány száműzése, saját politikafilozófiai munkája Új-Zélandon a második világháború idején arra kényszerítette, hogy behatóan foglalkozzék a tudomány nyilvánosságával. Miközben az erkölcsi és a politikai racionalitás egy alternatív kritériumát kereste, hogy a morális individuumot és a nyitott társadalmat megvédje a fasiszmust szemben, ráébredt tudományos, erkölcsi és politikai eszményeinek hasonlóságaira. Kant etikájáról 1941-ben tartott előadásában csillan fel először a gondolat, hogy az interszjektív kritika alkotja a racionalitás kritériumát. A tudásszociológiának *A nyitott társadalomban* kifejtett bírálata pedig az első megfogalmazása a tudás és a tudományos módszer „társadalmi aspektusáról” kialakított nézeteinek.⁴⁹ A tudomány nem „az egyes tudós elméjében vagy »tudatában« zajló folyamat. [...] Ha a tudományos objektivitás az egyes tudósok elfogulatlanságán és tárgyilagosságán alapulna, [...] akkor örökre búcsút inthetnénk neki. [...] A tudomány és a tudományos objektivitás ugyanis *sok tudós együttműködéséből* alakul ki, [...] a tudományos módszer interszjektivitásaként írható le.”⁵⁰

A tudomány társadalmi intézményei – a laboratóriumok, a folyóiratok, a kongresszusok – a kritikai szellemet táplálják. Modellként szolgálnak a politika számára. Ha a politikai intézmények és viták a tudományos mintájához igazodnának, létrejöhetne a nyitott társadalom. A demokrácia hatékony mechanizmusokat teremtett az uralkodók leváltására, a konfliktusok megoldására és az ellenfelek meggyőzésére. A kritikus vita kultúrája a demokrácia nélkülözhetetlen összetevője. Ehhez szabad nyilvánosságra van szükség, amelyben megvitatják és szembesítik egymással a versengő politikai elképzeléseket. Ilyen nyilvánosságot fedezett fel Popper a tudományban: a tudományos objektivitás fogalmát úgy terjesztette ki, hogy az az interszjektív próbán túl magába foglalja a nyilvános bírálatot is, s az így felfogott interszjektív kritikát tette meg mind a tudomány, mind a politika alapjának. A nyitott társadalom a tudósok köztársasága példáját követi, s ugyanakkor biztosítja a tudományos haladáshoz nélkülözhetetlen szabadságot. A totalitarizmus véget vet a bírálat szabadságának, s ezzel tönkreteszi a tudományt.

A tudomány védelme Popper szemében egyet jelentett a nyitott társadalom védelmével. A demokrácia fasiszta megtámadásához köthető irracionálizmussal, romantikával és misztikával szemben alakította ki a maga kritikai racionalizmusát. Ennek magvát a nyilvános vita alkotta, a vitába vetett bizalom pedig a nyitott társadalom filozófiáját. Az emberiség és az egyenlőség elvét teljességgel összegeyztet-

hetőnek tartotta a kritika tudományos ethoszával. Ily módon kapcsolta össze tudományfilozófiáját, etikáját és politikai nézeteit, *A tudományos kutatás logikáját és A nyitott társadalmat*.

A filozófusok, akik Kanttól Habermasig mindig a kritikus közönséget tekintették a racionalitás biztosítékának, számos dilemmával néztek szembe. Poppernél viszont a közönség csak egy eszmény, nem a valóság, hanem aminek lennie kellene. Valójában hogyan működik a közönség, az interszjektív kritika? A nyilvánossághoz ugyanis nem mindenki fér hozzá, vagy legalábbis nem egyenlő eséllyel. (Erre már azok a nehézségek is figyelmeztethették Poppert, amelyekbe könyvei megjelentetése ütközött.) Ki nyer, ha az eszmék bekerülnek a nyilvánosságba? Valóban megadja-e a tudomány és a társadalmi reform logikája, melyek a vita szabályai? A tudomány és a politika szociológiája híján a közönség legfeljebb csak regulatív eszmény lehet. Mivel Popper elvetette a tudásszociológiát, és fenntartásai voltak az osztályelemzéssel szemben is, elzárta maga elől az útját annak, hogy mérlegelhesse a logikai és a szociológiai tényezők súlyát a tudományos és a politikai konszenzus kialakításában.

Nem ismerjük a tudományos és a politikai racionalitás jobb mércéjét. Popper, akinek kritikai racionalizmusa valóban liberális demokrata filozófia, ékesszólóan védelmezte a nyitott társadalmat a totalitarizmussal szemben, azt azonban nem bizonyította be, hogy ténylegesen léteznek nyitott tudományos vagy politikai közösségek. S arra vonatkozóan sem hagyott ránk eligazítást, hogyan teremthetnénk meg őket.

„Minden tudás alapja egy olyan cél szabad választása – mondotta Popper –, amely racionálisan nem igazolható.”⁵¹ Ésszerű vita „csak olyan felek között lehetséges, akiknek van közös céljuk.”⁵² Hogy jöhet akkor létre konszenzus az alapvető tudományos és politikai értékekről? Erre Popper sohasem válaszolt, hanem mindig csak arról szólt, hogy a tudományos konszenzus létezik, és a politikai sincs már messze, ha legyőzik a fasisztákat. Az ő dolga annyi, hogy az ellenkezőket meggyőzze a kritikai racionalizmus és a demokrácia helyességéről, de az már nem, hogy feltárja, hogyan alakítható ki egyetértés. Közönye e téren elhibázott volt. Maga is elismerte: „Ha egy napon a tudományos kutatók már képtelenek lennének egyetértésre jutni az alapállításokkal kapcsolatban, ez a nyelv mint egyetemes kommunikációs eszköz csődjét jelentené. Egy új »Bábel tornyával« lenne egyenértékű. [...] Ebben az új Bábelben a tudomány fennkölt épülete hamarosan romokban heverne.”⁵³ A tudomá-

49 ■ *A nyitott társadalom*, 389. old.

50 ■ *Uo.* A későbbi kiadásokban Popper kiemelte a sok tudós ezen együttműködésének baráti-ellenséges jellegét.

51 ■ *Grundprobleme*, 395. old.

52 ■ *A tudományos kutatás logikája*, 45. old.

53 ■ *Uo.* 137. old.

54 ■ Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Európa, Bp., 1993, 712. old.

nyos diskurzus ki van szolgáltatva a szociológiai és pszichológiai tényezőknek, amelyek komolyabb következményekkel járhatnak a tudományra nézve, mint a logika vagy a módszertan. S mennyivel inkább igaz ez a politikára!

Popper meggyőződése mögött – hogy a nyilvános vita konszenzust eredményez a tudományban, az etikában és a politikában – ott húzódik Kantnak az észbe vetett hite (*Vernunftglaube*). Nem vitatta, hogy az alapvető döntés – a racionalizmus mellett vagy ellene – „irracionális”: nem vitatkozhat egy ifjú náciival, aki azt mondja: „Én nem vitatkozom; én lövök.” Hogyan kötelezheti el magát az ember irracionálisan a racionalizmus mellett? Ez az a kulcskérdés, amelyen zátonyra futhat Popper filozófiájának politikai karrierje. A kritikai párbeszéd valóban átalakíthat identitást, átélhet határokat, és megváltoztathat közösségeket; de hogyan kell megteremteni e párbeszéd lehetőségét? A szólásszabadság szükséges, de nem elégséges feltétel. Popper nem sokat törődött a kritikai eszmecserének kedvező társadalmi és kulturális feltételekkel, megkönnyítve ezzel a liberalizmus azon bírálóinak dolgát, akik nem hisznek a zárt közösségeket egymás iránt felnyitó, életbevágóan fontos párbeszédben, hanem védelmező környezetet követelnek a ki-sebbségeknek, a „hegemón” kultúra közbeavatkozása nélkül. Csakhogy a zárt közösségek sokfélesége sovány vigasz a nyitott társadalom pluralizmusának – a mozgó határok, a változó konvenciók, a megingatott vélekedések – elvesztéséért. A fasizmust a változás féltelme határozta meg, a kultúrák összeütközése viszont a sokféleség éltető eleme. A liberális politika művészete éppen a konszenzus megőrzése az összeütközések során – ezt viszont Popper alig ismerte.

Popper radikális kozmopolitizmusa és nemzetálm-ellenessége csak súlyosbította a liberális konszenzus megteremtésének a problémáját. Mit remélt, a szolidaritásnak miféle forrásaira hivatkozhat az elképzelt kozmopolita közösség? A kozmopoliták többnyire olyan emberek, mint ő maga: átszeltek már több politikai és kulturális határt, életemük a kulturális hibriditás, fenyegetésként élik meg a zárt közösségeket, és otthonuknak akarják tudni az egész világot. Meglehet, hogy elismerik a gyökereikhez kötődő emberek szükségleteit, de nem érznek együtt velük, s nem tudnak a nemzeti, etnikai vagy vallási közösség szolidaritásához fogható alternatívával szolgálni. A közép-európai kozmopoliták nem érezték át sem a maguk hontalanságát, sem az őket az irodalmárok köztársaságához fűző kötelekeket. Az ő szolidaritásuk a külső nacionalista fenyegetéssel szemben egy etnikai kisebbség tagjai közt formálódott, akik a nemzeti kultúrában nőttek fel, asszimilálódni vágytak, s ennek kudarca nyomán kerestek maguknak kozmopolita hazát. Valóban azt hitték, hogy e sajátos történelmi tapasztalatokban kialakult kötelekek az egész világra kiterjeszthetők? Mit képzeltek, mivel nyerhetik meg azokat, akik tökéletesen otthon érzik magukat abban a viszonylag zárt közösségben, amelyben élnek? „A

demokratikus századokban – írta Tocqueville – az emberi ragaszkodás kötelekei kiterjednek és föllazulnak.”⁵⁴ Minél messzebbre nyúlnak a kötelesség és a hűség szárai, annál lazábbak. A következő nemzedék dolga lesz, hogy feltárja és bővítsé a kozmopolita patriotizmus erőforrásait.

Popper problémái a liberalizmus örökös problémái, amelyeket időről időre újra kell tárgyalni. A mai hegemón diskurzus viszont Hayek jegyében áll, aki a libertariánizmust *A tudományos kutatás logikája* és *A nyitott társadalom* folyamán látta: a piac volta-képp egy rendszeres „felfedező folyamat”. A fogyasztók, a termelők és a forgalmazók döntései folytonos próbának és korrekcióknak vannak kitéve a próbálkozás-tévedés folyamatában. A gazdasági siker azon múlik, mennyire gyorsan reagálnak a megváltozott körülményekre, és milyen gyorsan tanulnak a tévedésekből. A piacok az emberiség eszményi nevelését biztosítják, s modellt kínálnak a politikai interakcióhoz és döntéshozatalhoz is. A felfedezés és az ellenőrzés, a szabadság és a verseny egyaránt jellemzi a tudományt, a politikát és a kapitalizmust. A tudomány szabadsága, a liberális politika és a szabad piac a nyitott és gazdag társadalom biztosítéka. Popper kétségbe vonta ezt a képletet, s bebizonyította, hogy a termelékenység és az igazságosság, de még a szabadság és az igazságosság is ütközhet egymással. A tudomány, a piac és a politika közt vont analógiák érvényessége korlátozott: a tudományban „hipotéziseink hálnak meg helyettünk”, a tudományos forradalmak a haladás útjelzői; a politika és a piac viszont emberek sorsát érinti, amit sohasem kellene kockáztatni. A tudomány forradalmi, a politika reformer, a piac pedig képlékeny. A politika a tudományt a piacok alakítására használja, s ez azért lehetséges, mert – bármit gondoljon is Hayek – az emberi ész hatalmas. Popper, a katasztrófák – az első világháború, a demokrácia összeomlása, a totalitarizmus és a népirtás – tanúja, megőrizte optimizmusát. Pessimistának lenni könnyű, de akik egy jobb világot akarnak, azoknak ragaszkodniuk kell a kanti észhez. Csak ők álmódozhatnak a tudomány kozmopolita köztársaságáról, amely a politika átalakítására mozgósít. A múlt századforduló progresszív álma – Popper öröksége – túlélte a hidegháborút és az új jobboldalt. Hallunk még róla. □

Fordította: Wessely Anna